

4 भारतातील आपत्ती व्यवस्थापन प्रशासन यंत्रणा

एखादी आपत्ती विशेषतः ती नैसर्गिक असेल तर तत्काळ थांबविणे मानवाच्या शक्ती नसते. नैसर्गिक आपत्ती निर्माण होण्यास बऱ्याच अंशी मानवी चुका कारणीभूत असतात. मानवनिर्मित आपत्ती तर मानवी चुकांतूनच घडत असते. असे असले तरी आपत्ती थांबविणे मानवासाठी अशक्य आहे. केवळ प्रदीर्घकालीन मानवी उपयातून काही आपत्ती स्वरूप सौम्य करता येते किंवा मानवीनिर्मित आपत्ती टाळता येतात. वर्तमान स्थितीत विज्ञान व तंत्रज्ञानाने इतकी प्रगती साधलेली आहे की नैसर्गिक आपत्ती कोसळण्याची तिची कल्पना येते. अशा वेळी नैसर्गिक आपत्तीमुळे होणारे मानवी आणि वित्तीय नुकसानी कमी करता यावे यासाठी मानवी प्रयत्नांनी व्यवस्थापन करता येते. या व्यवस्थापन प्रयत्नां ठोस व विधायक स्वरूप प्राप्त व्हावे, या उद्देशाने त्यासाठी स्वतंत्र कायदा निर्माण आलेला आहे.

■ आपत्ती व्यवस्थापन कायदा, 2005

(Disaster Management Act, 2005)

बहुतांश राष्ट्रांनी विशेषतः संयुक्त राष्ट्र संघटनेचे सदस्य असलेल्या आणि विकसनशील राष्ट्रांनी आपत्ती व्यवस्थापनाच्या संदर्भात कायदे निर्माण केलेले आहेत. अमेरिकेतील The Robert T. Stafford Disaster Assistance & Emergency Relief Act, 1988 या कायद्याने अमेरिकेमध्ये सक्षम आपत्ती व्यवस्थापन यंत्रणा उभी केलेली आहे. जपानसारख्या सतत भूकंपग्रस्त असणाऱ्या राष्ट्रांमध्ये Disaster Countermeasures Basis Act, 1997 मुळे आपत्तीचा सामना करणारे अत्याधुनिक तंत्र निर्माण झालेले आहे. कॅनडामधील The Emergency Preparedness Act, 1988 दक्षिण आफ्रिकेतील Disaster Management Act, 2002 या कायद्यांनी त्या राष्ट्रांमध्ये प्रभावी व्यवस्थापन निर्माण केलेले आहे. बहुतांश राष्ट्रांमध्ये कायदानिर्मिती विशिष्ट परिस्थितीमध्ये केलेली आहेत. मुख्यत्वे राष्ट्रांमध्ये आलेली भीषण आपत्ती, राजकीय सत्तांतर किंवा राष्ट्रातील सुकसुकीत सहभागी जनता यातूनच बहुतांश राष्ट्रांमधील कायदानिर्मितीला प्रेरणा मिळालेली आहे. भारतातही अशाच घटनांनी कायदा निर्माण करण्याची प्रेरणा दिलेली आहे. 1993 सालातूर येथे झालेला आणि 2001 साली भूज येथे झालेला भूकंप, वारंवार येणारे पूर आणि आपत्तीच्या पार्श्वभूमीवर आणि संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या, ह्योगो चौकटीच्या बंधनानुसार भारतामध्ये अशा स्वरूपाच्या कायद्याचा विचार होऊ लागला. आपत्ती व्यवस्थापन

शुद्ध, एकात्मिक दृष्टिकोन लाभावा या हेतूने आपत्ती व्यवस्थापनाबाबत विधेयक तयार करण्यात आले. पूर्वी आपत्ती व्यवस्थापनाकडे पाहण्याचा भारतीय दृष्टिकोन केवळ प्रतिसादात्मक व बचावात्मक होता. परिणामी आपत्ती-पूर्व व्यवस्थापनाचा अभाव होता आणि नुकसानाचे प्रमाणही अधिक होते. मात्र, 1990 च्या दशकामध्ये राष्ट्राला ज्या भीषण आपत्तींना सामोरे जावे लागले त्यामुळे आपत्ती-पूर्व व आपत्ती-उत्तर व्यवस्थापनाचे प्रतिबंध, स्थापना व पूर्वतयारी असे टप्पे पाडले गेले. आपत्ती-उत्तर व्यवस्थापनामध्ये प्रतिसाद, पुनर्वसन व पुनर्बांधणी अशा टप्प्यांचा समावेश केला गेला. त्यातून भारतातील आपत्ती व्यवस्थापनाला एक नवा दृष्टिकोन प्राप्त झाला. या दृष्टिकोनास दृश्य रूप देणारा कायदा निर्माण करणे गरजेचे आहे, हे सर्वमान्यच होते.

मुळात भारतातील वैविध्य हे आपत्तीजनक आहे. गेल्या 6 ते 7 दशकामध्ये वाढणारी लोकसंख्या, आर्थिक विषमता, वाढते शहरीकरण, औद्योगिकीकरण, हवामान बदल, पर्यावरणाची अपरिमित हानी या वाढत्या समस्यांमुळे राष्ट्रांची सुरक्षा व अर्थव्यवस्था यात सातत्याने चढउतार होत असतात. अशा स्थितीत कोणत्याही शासनव्यवस्थेमध्ये आपत्ती व्यवस्थापन नियोजन व दिशा निश्चितीकरण अग्रकमावर असणे क्रमप्राप्त ठरते. या विचारमंथनाच्या पार्श्वभूमीवरच 1990 ते 2000 या दशकामध्ये काही भीषण आपत्ती कोसळल्या ज्यांचा विचार करावा लागून आपत्ती व्यवस्थापनाकडे भारत सरकारची पावले वळली. 1984 मध्ये भोपाळ येथील नैसर्गिक वायूची गळती, 1993 मधील लातूर येथील भूकंप, 2001 मधील भूज येथील भूकंप, 2004 मधील त्सुनामी, उत्तरेकडे वारंवार आलेले पूर आणि भूकंप या आपत्तींमध्ये प्रचंड मानवी व वित्तीय नुकसान झाले. या कोणत्याही आपत्ती काळामध्ये नियोजन करता येईल अशी कोणतीही संस्था, यंत्रणा किंवा योजना नव्हती. येणारी आपत्ती थांबविता आली नाही तरी तिच्यामुळे नुकसान कमी होईल असा प्रयत्न करण्याच्या अनुषंगाने साकल्याने विचार करणे क्रमप्राप्त झालेले होते. या परिस्थितीचा विचार करण्याच्या दृष्टीने 1999 साली एक सर्वपक्षीय राष्ट्रीय आपत्ती व्यवस्थापन समिती (All Parties National Disaster Management Committee) गठित करण्यात आली. तत्कालीन पंतप्रधान डॉ. मनमोहन सिंग हे समितेचे अध्यक्ष होते. या समितीने देशाला एक निश्चित आपत्ती व्यवस्थापन नियोजन सुचविले. त्यावरून भारत सरकारने आपत्ती व्यवस्थापनाला वैधानिक स्वरूप देण्याचे ठरविले. भारताच्या संविधानामध्ये आपत्ती व्यवस्थापनाबाबत किंवा त्याच्याशी संबंधित कोणतीही तरतूद केलेली नसल्यामुळे त्यास वैधानिक स्वरूप दिल्याखेरीज गांभीर्य येऊ शकत नाही, हे या समितीने अधोरेखित केले. समितीने घेतलेल्या ठरावाच्या आधारे भारतातील आपत्ती स्थितीचा अभ्यास करण्याकरिता ऑगस्ट 1999 मध्ये श्री. जे. सी. पंत यांच्या अध्यक्षतेखाली एक उच्चाधिकार समिती (High-Level Committee) नेमण्यात करण्यात आली. या समितीने

एक राष्ट्रीय हवामान व्यवस्थापन कायद्याची (National Climate Management Act) संहिता तयार करून दिली आणि राष्ट्रीय व राज्य स्तरावर अशा पद्धतीचा आपत्ती व्यवस्थापन कायदा निर्माण करण्याची शिफारस केली. त्याच्या आधारे एक संहिता तयार करून प्रथम राज्यसभेमध्ये आपत्ती व्यवस्थापन विधेयक मांडण्यात आले. 2005 सालच्या या 530 व्या विधेयकास राज्यसभेने 28 नोव्हेंबर, 2005 रोजी मंजुरी दिली आणि ते विधेयक 12 डिसेंबर, 2005 रोजी लोकसभेने संमत केले. 1 जानेवारी, 2006 रोजी त्यावर तत्कालीन राष्ट्रपती डॉ. ए. पी. जे. अब्दुल कलाम यांची स्वाक्षरी होऊन विधेयकास अंतिम स्वरूप प्राप्त झाले. स्वातंत्र्याच्या 56व्या वर्षी आपत्तीसंबंधीचा कायदा संमत झाला. कायद्याच्या पहिल्या विभागात त्याचे नाव आपत्ती व्यवस्थापन कायदा, 2005 (Disaster Management Act, 2005) असे नमूद केलेले आहे. हा कायदा 11 प्रकरणे आणि 79 भागांत विभाजित केलेला आहे. कायद्याच्या प्रारंभीच हे नमूद केलेले आहे की हा कायदा आपत्ती आणि त्याशी निगडित बाबींचे त्या-त्या प्रसंगी प्रभावी व्यवस्थापन करण्याच्या दृष्टीने एक नियमावली असावी यासाठी तो निर्माण केलेला आहे.

कायद्यातील तरतुदी

आपत्ती व्यवस्थापन कायद्याने आपत्ती व्यवस्थापनाची त्रिस्तरीय यंत्रणा निर्माण झालेली आहे. राष्ट्रीय, राज्यीय व जिल्हा स्तर अशी ही त्रिस्तरीय रचना आहे. आपत्ती व्यवस्थापन आपत्ती-पूर्व, आपत्ती-उत्तर असे टप्प्या-टप्प्याने करावे याबाबत या कायद्याने विचार केलेला आहे.

कायद्यातील दोन विभागांचा समावेश असलेले पहिले प्रकरण हे परिचयात्मक आहे. त्यात कायद्याचे शीर्षक, प्रभाव या विषयीची तरतूद केलेली आहे. कायदा संमत होण्याची प्रक्रिया जरी जानेवारी 2006 मध्ये पार पडलेली असली तरी संसद सभागृहांमध्ये ते 2005 साली ठेवले गेले आणि संमत झाले त्यामुळे त्याचे शीर्षक आपत्ती व्यवस्थापन कायदा, 2005 असे निश्चित केले गेले. विभाग 1(2) नुसार कायदा संबंध भारतासाठी लागू केलेला आहे, कोणताही प्रदेश त्यातून वगळलेला नाही. 9 जानेवारी, 2006 रोजी त्याची राजपत्रामध्ये नोंद झाली. विभाग 1(3) अन्वये तो त्याच दिवशी लागू करण्यात आला. दुसऱ्या प्रकरणामध्ये संबंधित परिभाषा व्याख्येतसंदर्भित केलेल्या आहेत.

राष्ट्रीय आपत्ती व्यवस्थापन प्राधिकरण

दुसऱ्या प्रकरणामध्ये 3 ते 13 अशा 11 विभागांचा समावेश केलेला आहे. विभाग 3(1) मध्ये राष्ट्रीय आपत्ती व्यवस्थापन प्राधिकरणाच्या (National Disaster Management Authority) निर्मितीची तरतूद केलेली आहे. विभाग 3(2) मध्ये प्राधिकरणाचे स्वरूप संरचित केलेले आहे. विभाग 3(2)(अ) नुसार पंतप्रधान हे प्राधिकरणाचे पदसिद्ध अध्यक्ष

असतात तर विभाग 3(3) नुसार अध्यक्षाच्या नामनिर्देशाने 9 सदस्य घेतले जातात. अध्यक्ष या 9 पैकी एका सदस्याची उपाध्यक्षपदी नेमणूक करतात. विभाग 3(4) मध्ये असे सांगण्यात आलेले आहे की सदस्यांचा कार्यकाळ निश्चित केल्याप्रमाणे असेल. त्याच्या आधारे 27 सप्टेंबर, 2006 रोजी राजपत्राला जोडलेल्या अधिसूचनेमध्ये सदस्यांचा कार्यकाळ 5 वर्षे असावा अशी तरतूद केलेली आहे.

याच प्रकरणातील विभाग 4 मध्ये प्राधिकरणाच्या बैठकांबाबत तरतूद केलेली आहे. विभाग 4(1) नुसार प्राधिकरणाला किंवा अध्यक्षाला आवश्यकता वाटेल तेव्हा बैठक बोलेविता येते. साधारणतः वर्षातून 5 वेळा प्राधिकरणाची बैठक घेतली जाते. विभाग 4(3) नुसार अध्यक्षाच्या अनुपस्थितीत प्राधिकरणाचे उपाध्यक्ष बैठकीचे अध्यक्षस्थान भूषवितात. विभाग 5 मध्ये प्राधिकरणाच्या अधिकारी व कर्मचारी यांबाबत असे स्पष्ट केलेले आहे की केंद्र सरकारने प्राधिकरणाला अधिकारी व कर्मचारी पुरवावेत. विभाग 6 मध्ये प्राधिकरणाची कार्ये व अधिकार सांगण्यात आलेले आहेत. विभाग 6(1) मध्ये आपत्तीला वेळेवर सामोरे जाता यावे व सक्रिय प्रतिसाद देता यावा या दृष्टीने आपत्ती व्यवस्थापन प्रक्रियेमध्ये नियोजन, धोरण व नियम-निर्देशन करण्याचे काम प्राधिकरणाने करावे असे स्पष्ट केलेले आहे. विभाग 6(2) नुसार आपत्तीप्रवण क्षेत्रांमध्ये प्राधिकरण जबाबदारी पार पाडते. आपत्ती व्यवस्थापनाचे राष्ट्रीय नियोजन आखणे, भारत शासनाच्या मंत्रालये व विभागांच्या आपत्ती नियोजनाला मंजुरी देणे, त्याकरिता त्यांना मार्गदर्शन करणे, आपत्तीचा सामना करण्याकरिता लागणाऱ्या निधीची शिफारस करणे, इतर राष्ट्रांमध्ये भीषण आपत्ती कोसळल्यास त्यांच्या बचाव कार्यामध्ये साहाय्य करणे, आपत्ती प्रतिबंधन व सामना करण्याकरिता क्षमता बांधणी करणे, आपत्ती व्यवस्थापन संस्थेची धोरणे ठरविणे व त्याकरिता नियम-निर्देशन करणे ही सर्व कामे प्राधिकरणाने करावी असे नमूद केलेले आहे. विभाग 6(3) प्रमाणे प्राधिकरणाच्या अध्यक्षाला आपत्ती काळात आवश्यक वाटेल अशा अधिकारांचा वापर करता येतो. अशा अधिकार वापरानंतर ते प्राधिकरणाचे अधिकार म्हणून सुधारित स्वरूपात स्वीकारता येतात.

विभाग 7 मध्ये प्राधिकरणाच्या सल्लागार समितीची तरतूद केलेली आहे. प्राधिकरणाला आपत्ती व्यवस्थापनाबाबत विविध दृष्टिकोनातून सल्ला देऊ शकतील अशा आपत्ती क्षेत्रामध्ये प्रत्यक्ष काम करणाऱ्या व्यक्ती व तज्ज्ञ यांची मिळून सल्लागार समिती गठित केली जावी अशी तरतूद विभाग 7(1) मध्ये केलेली आहे. 7(2) नुसार समितीच्या सदस्यांना केंद्रशासन प्राधिकरणाशी संपर्क साधून, ठरवून भत्ते देते.

राष्ट्रीय कार्यकारी समिती

विभाग 8 मध्ये राष्ट्रीय कार्यकारी समितीची (National Executive Committee) तरतूद केलेली आहे. विभाग 8(1) नुसार प्राधिकरणाला कामे पार पाडताना ही समिती

मदत करते. यातील उपविभाग 8(2)(अ) व (ब) मध्ये समितीची रचना स्पष्ट केलेली आहे. भारत शासनाचा गृह सचिव हा समितीचा अध्यक्ष असतो. कृषी, अणुऊर्जा, संरक्षण, पेयजल पुरवठा, पर्यावरण व वने, वित्त, आरोग्य, ऊर्जा, ग्राम विकास, विज्ञान व तंत्रज्ञान, अवकाश, दूरसंवाद, नागरी विकास, जलस्रोत या मंत्रालयाचे सचिव कार्यकारी समितीचे पदसिद्ध सदस्य असतात. संरक्षण दलाचे प्रमुखदेखील समितीचे सदस्य असतात. याखेरीज समितीच्या अध्यक्षाला केंद्रीय किंवा राज्यस्तरीय कोणत्याही अधिकाऱ्याला समितीच्या बैठकीला बोलाविण्याचा अधिकार असेल, असे 8व्या विभागाच्या तिसऱ्या उपविभागामध्ये नमूद केलेले आहे. तर यातील चौथ्या उपविभागानुसार समितीचे अधिकार व कार्ये केंद्रशासनाने निर्देश केल्यानुसार असतात.

नवव्या विभागामध्ये उपसमितीच्या स्थापनेची तरतूद केलेली आहे. 9(1) नुसार राष्ट्रीय समिती सक्रिय कामकाज करण्याच्या दृष्टीने एक उपसमितीदेखील निर्माण करू शकते. राष्ट्रीय समितीचे अध्यक्ष हे उपाध्यक्षाची निवड करतात. सदस्यांचे मानधन केंद्रशासनाने ठरवावे व द्यावे असे यात स्पष्ट केलेले आहे. दहाव्या विभागामध्ये राष्ट्रीय कार्यकारी समितीचे अधिकार व कार्ये सांगितलेली आहेत. त्यात राष्ट्रीय प्राधिकरणाला आपत्ती धोरण व नियोजन अमलात आणण्याच्या दृष्टीने जी कार्ये करावी लागतात त्यात सहकार्य करावे, प्राधिकरणाच्या संमतीने राष्ट्रीय योजना आखावी, राष्ट्रीय धोरणाच्या अंमलबजावणीचे समन्वयन करावे, त्यांना सल्ला द्यावा, सहकार्य करावे व समन्वय ठेवावा, आपत्ती व्यवस्थापनाविषयी जागृती निर्माण करावी व शिक्षण द्यावे इत्यादी कार्यांचा समावेश होतो.

राष्ट्रीय नियोजन

अकराव्या विभागामध्ये राष्ट्रीय नियोजनाची ((National Plan) तरतूद केलेली आहे. 11(1) या विभागातील तरतुदीनुसार हे नियोजन सबंध देशभराला लागू केलेले आहे. राष्ट्रीय कार्यकारी समितीने राष्ट्रीय प्राधिकरणाला मंजूर असलेले धोरण राज्य सरकार व तज्ज्ञांच्या सहकार्याने बनवावे अशी तरतूद विभाग 11(2) मध्ये केलेली आहे. विभाग 11(3) नुसार या नियोजनामध्ये आपत्ती प्रतिबंध किंवा सामना करण्यासाठी क्षमता बांधणी, त्या दृष्टीने भारत सरकारच्या मंत्रालये व विभाग यांची भूमिका या सर्व बाबींचा समावेश केलेला आहे. विभाग 11(4) नुसार हे नियोजन दरवर्षी तपासले जाते व त्यात सुधारणा केली जाते. विभाग 11(5) नुसार केंद्र सरकार राष्ट्रीय नियोजन आखण्याकरिता वित्त व्यवस्था करते. विभाग 11(6) नुसार या राष्ट्रीय नियोजनाच्या आधारे मंत्रालये व विभाग आपापले नियोजन करतात.

विभाग 12 मध्ये बचावाच्या किमान दर्जाची तरतूद केलेली आहे. त्यामध्ये बचाव छावण्यांना निवास, अन्न, पेयजल, औषधी व स्वच्छता या मदतीचा समावेश होतो.

त्यात विधवा व अनाथ यांच्या बचावासाठी विशेष तरतूद केलेली आहे. विभाग 13 मध्ये कर्जांमध्ये सवलतीची तरतूद आहे. आपत्तीग्रस्तांना कर्जमाफी करावी किंवा नव्याने कर्ज उपलब्ध करून द्यावे अशी तरतूद केलेली आहे.

या तरतुदींच्या आधारे कायदा राजपत्रित होण्यापूर्वीच डिसेंबर 2005 मध्ये राष्ट्रीय आपत्ती व्यवस्थापन प्राधिकरणाची निर्मिती करण्यात आली. त्यामुळे आपत्ती व्यवस्थापन कार्याला संस्थात्मक स्वरूप प्राप्त झाले. आपत्ती प्रसंगी कोणत्याही मंत्रालयाने किंवा विभागाने दुसऱ्या कोणाकडून मदतीवर अवलंबून न राहता थेट प्राधिकरणाकडून ती प्राप्त करून घेण्याची अधिकृत सोय उपलब्ध होऊ शकली. भारतातील आपत्ती व्यवस्थापन प्रयत्न या प्राधिकरणाच्या स्थापनेमुळे संघटितपणे केले जाऊ लागले. त्यामुळे कायद्यातील हे दुसरे प्रकरण अत्यंत ऐतिहासिक ठरलेले आहे.

राज्य आपत्ती व्यवस्थापन प्राधिकरण (State Disaster Management Authority)

तिसऱ्या प्रकरणामध्ये राज्य आपत्ती व्यवस्थापन प्राधिकरणाची तरतूद केलेली आहे. 14 ते 24 असे 11 प्रकरणांमध्ये हे प्रकरण विभागलेले आहे. विभाग 14(1) मध्ये प्रत्येक घटकराज्याला स्वतंत्र राज्य आपत्ती व्यवस्थापन प्राधिकरण स्थापन केले जाईल अशी तरतूद केलेली आहे. विभाग 14(2)(अ) नुसार मुख्यमंत्री हे प्राधिकरणाचे अध्यक्ष असतात तर विभाग 14(2)(ब) नुसार 8 सदस्य असतात. त्यांचे नामनिर्देशन मुख्यमंत्री करतात. विभाग 14(3) नुसार अध्यक्ष सदस्यांपैकी एकाची उपाध्यक्षपदी नेमणूक करतात. विभाग 14(4) नुसार राज्य कार्यकारी समितीचा अध्यक्ष प्राधिकरणाचा पदसिद्ध सदस्य असतो. विभाग 14(5) मध्ये अध्यक्ष व सदस्य यांचा कार्यकाळ नमूद केलेला आहे. विभाग 15(1) च्या आधारे गरज असेल तेव्हा प्राधिकरणाची बैठक भरविण्याचा अधिकार अध्यक्षास दिलेला आहे. विभाग 15(2) प्रमाणे प्राधिकरणाचे अध्यक्षच बैठकीचे अध्यक्षपद भूषवितात आणि विभाग 15(3) मधील तरतुदीनुसार अध्यक्षाच्या गैरहजेरीत उपाध्यक्ष बैठकीचे अध्यक्षपद भूषवितात.

विभाग 16 मध्ये प्राधिकरणाच्या अधिकारी व कर्मचारी पुरविण्याची जबाबदारी राज्यशासनाची असेल अशी तरतूद केलेली आहे. विभाग 17 च्या आधारे राज्यशासन एक प्राधिकरण सल्लागार समिती नेमते. या समितीमध्ये आपत्ती व्यवस्थापन विषयाचे अध्यासक, कार्यकर्ते यांचा समावेश होतो. त्यांचे भत्ते विभाग 17(2) प्रमाणे राज्य प्राधिकरण करते. विभाग 18 मध्ये प्राधिकरणाचे अधिकार नमूद केलेले आहे. विभाग 17(2)(अ) ते (ह) यात विविध कार्ये स्पष्ट केलेली आहेत. यात राज्य आपत्ती व्यवस्थापन धोरण आखणे, राष्ट्रीय प्राधिकरणाच्या निर्देशांप्रमाणे राज्य नियोजन करणे, राज्यशासनाच्या विभागांनी तयार केलेल्या आपत्ती नियोजनास स्वीकृती देणे, राज्य नियोजनाचे समन्वयन व अंमलबजावणी करणे, आपत्तीचा सामना व पूर्वतयारीकरिता निधींची तरतूद करणे,

क्षमता बांधणी करणे, दिशा निर्देशन व मार्गदर्शन करणे अशी कार्ये आहेत. याखेरीज राज्य प्राधिकरणाच्या अध्यक्षाला आवश्यक वाटेल ते अधिकार त्यांनी बजवावेत व त्यांच्या समावेश अधिकृतपणे कार्यामध्ये करावा अशी तरतूद केलेली आहे.

विभाग 19 मध्ये राज्य प्राधिकरणाकडील साधनांचा दर्जा राष्ट्रीय प्राधिकरणाच्या योजनेमध्ये दर्शविल्याप्रमाणे असावा असे नमूद केलेले आहे. राज्यशासनाने राज्य प्राधिकरणाला साहाय्य करण्याकरिता ही सल्लागार समिती गठित करावी असे विभाग 19(1) मध्ये नमूद केलेले आहे. उपविभाग 2(अ) व (ब) मध्ये समितीची रचना सांगण्यात आलेली आहे. राज्यशासनाचे मुख्य सचिव समितीचे पदसिद्ध अध्यक्ष असतात आणि राज्यशासनास योग्य वाटेल अशा कोणत्याही 4 विभागांचे सचिव हे सदस्य असतात. उपविभाग 3 नुसार समिती व उपविभाग 4 नुसार समितीचे अध्यक्ष हे राज्यशासन व राज्य प्राधिकरण यांच्या निर्देशाप्रमाणे कार्य करण्यास बांधील असतात.

राज्य कार्यकारी समिती (State Executive Committee)

विभाग 21 मध्ये राज्य कार्यकारी समितीची तरतूद केलेली आहे. विभाग 21(1) नुसार समितीच्या गरजेप्रमाणे उपसमित्या निर्माण केल्या जातात. विभाग 21(2) नुसार कार्यकारी समितीच्या सदस्यामधूनच उपसमितीच्या अध्यक्षाची निवड केली जाते. उपसमितीच्या सदस्यांना राज्यशासनाच्या निर्देशांप्रमाणे भत्ते देण्याची तरतूद उपविभाग 3 मध्ये केलेली आहे. 22(1) (अ) ते (क्यू) या विभागामध्ये राज्य कार्यकारी समितीची कार्ये लिखित आहेत. राष्ट्रीय व राज्य नियोजनाची अंमलबजावणी करणे, त्यात समन्वय राखणे, राज्याच्या विविध भागांतील आपत्तीची संभाव्यता आणि त्यावर उपाययोजना यांचे परीक्षण करणे, राज्य व जिल्हा अधिकाऱ्यांना आपत्ती व्यवस्थापनाची तयारी करण्याबाबत मार्गदर्शन व दिशा निर्देशन करणे, कोणत्याही आपत्तीविषयी शासकीय व अशासकीय पातळीवर केलेल्या पूर्वतयारीचे परीक्षण करणे व आवश्यक त्याबाबत मार्गदर्शन करणे, आपत्ती प्रतिसादाचे समन्वयन करणे, आपत्तीविषयी राज्यात जागरूकता आणणे, आपत्ती शिक्षणाचा प्रसार करणे, आपत्ती व्यवस्थापनाशी संबंधित राज्यशासनाचे विभाग, अशासकीय संस्था, वैधानिक मंडळे यांना सल्ला व साहाय्य देणे, जिल्हा व स्थानिक प्राधिकाऱ्यांना त्यांची कामे प्रभावीपणे करण्याकरिता तांत्रिक साहाय्य देणे. राज्यशासनाला आपत्ती व्यवस्थापनविषयक वित्तीय कार्याबाबत सल्ला देणे, स्थानिक भागामध्ये आपत्ती व्यवस्थापनाच्या दृष्टीने बांधकामाचे परीक्षण करणे, राज्यातील आपत्ती व्यवस्थापनाविषयी राष्ट्रीय प्राधिकरणाला माहिती कळविणे, जिल्हास्तरीय आपत्ती नियोजनाचे पुनरावलोकन करणे, जिल्हास्तरीय आपत्ती संवाद पद्धती व तालीम योग्य पद्धतीने व वेळेवर केले जात आहे याची खात्री करवून घेणे, राज्य प्राधिकरणाने सोपविलेली कार्ये पार पडणे ही कार्ये राज्य कार्यकारी समितीने करणे यात समाविष्ट

आहेत. विभाग 23 मध्ये राज्य नियोजनाची तरतूद केलेली आहे, राज्य नियोजनाची जबाबदारी उपविभाग 1 ने राज्यशासनाकडे सोपविलेली आहे. राज्य कार्यकारी समितीला राज्य वाटेल अशा स्थानिक व जिल्हा अधिकारी आणि जनतेचे प्रतिनिधी यांची स्वीकृत परतून निवड करावी आणि त्यांच्याकडे नियोजन कार्याची पूर्तता करण्याची जबाबदारी सोपवावी अशी तरतूद उपविभाग 2 व 3 मध्ये केलेली आहे. उपविभाग 4 (अ) ते (फ) मध्ये नियोजनातील समाविष्ट बाबींची माहिती दिलेली आहे. राज्यातील विविध भागातील आपत्तीप्रवणता, त्याकरिता योजावयाचे उपाय, विकास नियोजन व प्रकल्प यांच्याशी आपत्तीच्या पूर्वतयारीचे जोडावयाचे उपाय, आपत्तीचा सामना करण्याची तयारी व क्षमता बांधणी, त्यामध्ये राज्याच्या विभागांची जबाबदारी व भूमिका या सर्व बाबींचा समावेश होतो. विभाग 23(5) मध्ये नमूद केल्याप्रमाणे हे नियोजन दरवर्षी पुनरावलोकित केले जाते. विभाग 23(6) प्रमाणे नियोजनाच्या अंमलबजावणीकरिता राज्यशासन निधी उपलब्ध करवून देते. विभाग 23(7) प्रमाणे राज्य नियोजनाच्या आधारे राज्यशासनाच्या सर्व विभागांनी आपल्या स्तरावर आपत्ती नियोजन आखावे असे स्पष्ट केलेले आहे. विभाग 24 मध्ये आपत्ती कोसळल्यानंतर राज्य कार्यकारी समितीने आपत्कालीन व्यवस्थापनाबाबतची कोणती कार्ये करावी ते नमूद केलेले आहे. आपत्तीग्रस्त भागापर्यंत सरकारी वाहन नेता येईल अशी व्यवस्था तातडीने करणे, आपत्तीग्रस्त भागामध्ये प्रवेशबंदी लागू करणे, तातडीने बचाव कार्य सुरू करणे, आपत्तीग्रस्त भागामध्ये निवास, अन्न, पेयजल, अत्यावश्यक औषधी व इतर सेवा पुरविणे, राज्यशासनाच्या संबंधित विभागांना राज्य व जिल्हा प्राधिकारी, स्थानिक अधिकारी यांना बचाव कार्याबाबत निर्देश देणे, त्याकरिता आवश्यक साधने उपलब्ध करवून देणे, आपत्तीला प्रतिबंधक प्रतिसाद, बचाव याबाबत सल्ला व साहाय्य करू शकणारे तज्ज्ञ व सल्लागार यांची शिफारस करणे, आपत्ती व्यवस्थापनाकरिता आवश्यक असणारी साधने संबंधित संस्था किंवा व्यक्तींकडून प्राप्त करणे, अडथळा आणणारे पूल किंवा इतर बांधकामे नष्ट करणे किंवा ज्या ठिकाणी गरज आहे तिथे ते निर्माण करणे, आपत्ती व्यवस्थापनासंबंधी काम करणाऱ्या अशासकीय संस्था ते काम भेदरहित करतात, लोकांना आपत्तीविषयी माहिती देणे, राज्य किंवा केंद्र सरकारच्या निर्देशानुसार आपत्ती व्यवस्थापनाबाबत आवश्यक ती कार्यवाही करणे अशी कामे समितीकडे या विभागाने सुपूर्द केलेली आहेत.

या प्रकरणातील 11 विभागांमध्ये राज्य प्राधिकरणाने आपत्ती-पूर्व व उत्तर कालीन, आपत्तीकालीन व्यवस्थापन कसे करावे यासंदर्भातील तरतुदी केलेल्या आहेत. या तरतुदींच्या आधारे सर्व घटकराज्यांनी आपापल्या स्तरावर स्वतंत्र कायदा निर्माण करावा किंवा ठराव संमत करून राज्य स्तरावर आपत्ती व्यवस्थापन कार्यामध्ये संस्थात्मकता आणावी असे राजपत्रामध्ये समाविष्ट केलेले आहे. या तरतुदींमुळे राज्य स्तरावर आपत्ती व्यवस्थापन प्रक्रियेने

जिल्हा आपत्ती व्यवस्थापन प्राधिकरण (District Disaster Management Authority) जिल्हा स्तर हा आपत्ती व्यवस्थापन यंत्रणेचा शेवटचा स्तर आहे. या स्तरावर आपत्ती व्यवस्थापनाचे कार्य कशा पद्धतीने केले जावे याबाबत चौथ्या प्रकरणातील विभाग 25 ते 34 मध्ये तरतुदी केलेल्या आहेत.

विभाग 25(1) नुसार राज्यशासन राज्यातील सर्व जिल्ह्यांमध्ये आपत्ती व्यवस्थापन प्राधिकरण निर्माण करते. या प्राधिकरणामध्ये उपविभाग 2(अ) ते (फ) मध्ये सांगितलेल्या रचनेनुसार प्राधिकरणाचे एक अध्यक्ष व सात सदस्य असतात. जिल्हा दंडाधिकारी किंवा उपायुक्त हे प्राधिकरणाचे पदसिद्ध अध्यक्ष असतात. स्थानिक स्तरावरील निर्वाचित प्रतिनिधी हे सह-अध्यक्ष असतात. मात्र संविधानाच्या सहाव्या परिशिष्टामध्ये अनुसूचित केलेल्या भटक्या भागातील स्वायत्त जिल्हा परिषदेचा मुख्य कार्यकारी अधिकारी हा सह-अध्यक्ष असतो. याशिवाय जिल्हा पोलीस अधीक्षक, जिल्हा मुख्य आरोग्य अधिकारी, राज्यशासनाने इतर जिल्ह्यातील नियुक्त केलेले दोन जिल्हास्तरीय अधिकारी हे जिल्हा प्राधिकरणाचे पदसिद्ध सदस्य असतात. राज्यशासन अतिरिक्त जिल्हाधिकारी, अतिरिक्त जिल्हा आयुक्त, अतिरिक्त जिल्हा दंडाधिकारी यांपैकी कोणत्याही अधिकाऱ्याची जिल्हा प्राधिकरणाचे मुख्य कार्यकारी अधिकारी म्हणून नेमणूक करते. विभाग 26 मध्ये जिल्हा प्राधिकरणाच्या अध्यक्षाचे अधिकार लिखित आहेत. विभाग 26(1) नुसार अध्यक्ष प्राधिकरणाच्या बैठकांचे अध्यक्षस्थान भूषवितात आणि त्यासंबंधी प्राधिकरणाने प्रदत्त केलेले अधिकार व कार्ये पार पडतात. विभाग 26(2) अन्वये आपत्ती काळात अध्यक्षाला प्राधिकरणाचे सर्व अधिकार बहाल केले जातात. उपविभाग 3 नुसार अध्यक्ष आपले अधिकार विशेष आदेशाद्वारे लिखित स्वरूपात प्राधिकरणाच्या मुख्य कार्यकारी अधिकाऱ्यास प्रदान करू शकते. विभाग 27 नुसार अध्यक्षाला गरजेचे वाटेल तेव्हा जिल्हा प्राधिकरणाची बैठक बोलाविली जाते. विभाग 28 मध्ये सल्लागार व इतर समित्यांची तरतूद केलेली आहे. प्राधिकरण एक किंवा अधिक उपसमित्या निर्माण करू शकते. प्राधिकरणाच्या सदस्यांपैकी एकाची उपसमिती अध्यक्षपदी नेमणूक केली जाते. 28(3) च्या आधारे समिती सदस्यांचे भत्ते राज्यशासन देते. विभाग 29 नुसार प्राधिकरणाच्या अधिकारी व कर्मचारी यांच्या नियुक्तीबाबत नियमन राज्यशासन करते. विभाग 30 मध्ये प्राधिकरणाचे अधिकार व कार्ये नमूद केलेली आहेत. ती आपत्ती व्यवस्थापनाचे जिल्ह्यातील नियोजन, समन्वयन व कार्यान्वयन करणारी यंत्रणा आहे आणि त्याकरिता राज्य प्राधिकरणाच्या निर्देशांप्रमाणे ती काम करते. जिल्हा व्यवस्थापन नियोजन करणे, राष्ट्रीय, राज्यीय धोरण, राष्ट्रीय, राज्यीय नियोजन यांच्याशी जिल्हा नियोजनाचा समन्वय राखणे, जिल्ह्यातील आपत्तीप्रवण भाग कोणता आहे ते ठरविणे आणि त्याच्या प्रतिबंधाकरिता उपाययोजना करणे, जिल्ह्यातील इतर स्थानिक अभिकरणाना आपत्ती प्रतिबंध व सामना करण्याच्या

दृष्टीने दिशा निर्देशन करणे, जिल्ह्यातील शासकीय विभाग व स्थानिक अधिकाऱ्यांकरिता आपत्ती व्यवस्थापनाचे नियमन करणे, जिल्हा स्तरावरील आपत्ती व्यवस्थापन नियोजनाच्या अंमलबजावणीचे नियंत्रण करणे, त्यास तांत्रिक साहाय्य करणे, जिल्ह्यातील आपत्ती प्रतिबंधक सामग्रीमध्ये सुधारणा व दुरुस्ती करणे, जिल्ह्यात विविध स्तरीय अधिकारी, कर्मचारी व स्वयंसेवक यांना बचावाचे विशेष प्रशिक्षण देण्याबाबत संघटन व समन्वयन करणे, स्थानिक शासकीय व अशासकीय संघटनासमवेत आपत्ती प्रतिबंध व सामना याबाबत समाज प्रबोधन व जागरूकता कार्यक्रम राबविणे, लोकांना आपत्तीची सूचना देण्याबाबतच्या यंत्रणेचे पुनरावलोकन व सुधारणा करणे, जिल्हास्तरीय प्रतिसाद योजना व दिशा निर्देशनाची तयारी, सुधारणा व पुनरावलोकन करणे, आपत्ती काळात सकारात्मक प्रतिसाद देणे, जिल्हा स्तरावरील शासकीय विभागांच्या विकास योजनांचे पुनरावलोकन करून त्यास आपत्तीचा सामना करण्याबाबत तरतूद सुचविणे, जिल्ह्यातील आपत्तीजनक बांधकामाचे परीक्षण करणे व संबंधितांस त्याबाबत आवश्यक सूचना देणे, आपत्ती काळात अडकलेल्या इमारतींमधील किंवा ठिकाणावरील लोकांना अन्न, पेयजल व स्वच्छता साधने पुरविणे, बचावाची साधने पुरविणे, आपत्ती व्यवस्थापनाच्या विविध दृष्टिकोनांबाबत राज्य प्राधिकरणास माहिती कळविणे, जिल्ह्यातील अशासकीय व स्वयंसेवी संस्थांचा आपत्ती व्यवस्थापन कार्यात सहभाग मिळविणे, आपत्ती संवाद व तालीम नियमितपणे होते का ते तपासणे, राज्यशासनाने वारंवार निर्देशित केल्याप्रमाणे आपत्ती व्यवस्थापनाचे कार्य पार पाडणे ही कामे प्राधिकरण करते. राष्ट्रीय व राज्य प्राधिकरणांपेक्षा जिल्हा प्राधिकरणाला थेट करावी लागणारी कामे अधिक व्यापक आहेत. या कामांचे जिल्हास्तरीय नियोजन करण्याची तरतूद 31 व्या विभागामध्ये केलेली आहे. विभाग 31(1) ने सर्व जिल्ह्यांना आपत्ती नियोजन करण्याची सक्ती केलेली आहे. हे नियोजन राष्ट्रीय व राज्यस्तरीय नियोजनबरोबरहुकूम असावे लागते, स्थानिक प्राधिकाऱ्यांनी ते आखावे आणि राज्य प्राधिकरणाची त्यास स्वीकृती घ्यावी ही सक्ती विभाग 31(2) ने केलेली आहे. विभाग 31(3) नुसार जिल्हा नियोजनामध्ये जिल्ह्यातील आपत्तीप्रवण भाग व तिथे कोसळणाऱ्या आपत्ती, त्यांचा सामना करण्याच्या दृष्टीने जिल्हा प्राधिकरणाने करावयाच्या उपाययोजना, आपत्तीला सामोरे जाण्याच्या दृष्टीने जिल्ह्यातील शासकीय विभागांची क्षमता बांधणी, आपत्ती काळात तत्काळ प्रतिसाद व बचाव करण्याच्या दृष्टीने करावयाच्या प्रक्रिया, त्यासाठी आवश्यक असणारी साधने, लोकांना आपत्तीची माहिती द्यावयाची साधने या सर्व बाबींचा समावेश होतो. 31 व्या विभागातील चौथ्या उपविभागामध्ये या नियोजनाचे वार्षिक पुनरावलोकन व सुधारणा केली जाते. विभाग 31(5) नुसार जिल्हा आपत्ती व्यवस्थापन नियोजनाची प्रत जिल्ह्यातील शासकीय विभागांना आणि 31(6) नुसार राज्य आपत्ती व्यवस्थापन प्राधिकरणाला उपलब्ध करवून

देण्याची जबाबदारी जिल्हा प्राधिकरणाची असते. विभाग 31(7) नुसार जिल्हा प्राधिकरण जिल्हातील शासकीय विभागांमध्ये नियोजनाच्या अंमलबजावणीचे कधीही अवलोकन करू शकते. 32 व्या विभागामध्ये जिल्हास्तरीय विविध प्राधिकरणांमार्फत नियोजनाची अंमलबजावणी कशी करावी ते स्पष्ट केलेले आहे. त्यानुसार जिल्हातील सर्व शासकीय कार्यालयांना आपत्ती व्यवस्थापन नियोजन करण्याबाबत पर्यवेक्षण करू शकते. जिल्हा नियोजनामध्ये नमूद केलेल्या आपत्ती प्रतिबंधन तरतुदी, आपत्ती पूर्वतयारीच्या उपाययोजना व क्षमता बांधणी, आपत्तीचा सामना करण्याकरिता प्रतिसाद, स्थानिक प्राधिकारी, समाज व इतर घटकांच्या सहभागाने आपत्ती नियोजनाचे समन्वयन, त्याचे नियमित पुनरावलोकन व सुधारणा याबाबत आपत्ती नियोजनाचे काम अंतर्भूत आहे.

विभाग 33 मध्ये आपत्ती व्यवस्थापनाकरिता प्राधिकरणाला स्वतंत्र अधिकारी किंवा जिल्हा स्तरावरील एखादा स्थानिक अधिकारी आवश्यक असल्यास उपलब्ध करवून द्यावा अशी तरतूद केलेली आहे. विभाग 34 मध्ये आपत्ती काळात जिल्हा प्राधिकरणाला कोणते अधिकार प्राप्त होतात व कार्ये करावी लागतात ते नमूद केलेले आहे. त्याप्रमाणे अशा वेळी प्राधिकरण कोणत्याही शासकीय कार्यालयाला किंवा अधिकाऱ्याला आपत्ती काळात आवश्यक असणारी संसाधने देण्याबाबत निर्देश देऊ शकते, आपत्ती काळात आपत्तीग्रस्त भागामध्ये कोणतेही वाहन, व्यक्ती यांना प्रवेशबंदी करू शकते. आपत्तीग्रस्त भागातील दगड मातीचे ढिगारे, अवशेष हटविणे, बचाव मोहीम राबविणे, निवारा, अन्न, पेयजल, अत्यावश्यक औषधी व सेवा पुरविणे, आपत्कालीन संदेश तंत्रज्ञान प्रस्थापित करणे, प्रेतांची विल्हेवाट लावण्यासाठी मृताचे नातेवाईक न आल्यास ती लावणे, जिल्हा पातळीवर शासकीय कार्यालय, प्राधिकरण यांच्या दृष्टीने योग्य वाटेल तशी यंत्रणा राबविण्याचे निर्देश देणे, त्या क्षेत्रातील तज्ज्ञ व कार्यकर्त्यांचा सल्ला व साहाय्य प्राप्त करणे, कोणत्याही व्यक्ती किंवा अधिकाऱ्याकडून आत्यंतिक किंवा प्राथमिक सुविधा प्राप्त करवून घेणे, आपत्ती काळात गरजेनुसार तात्पुरते पूल किंवा इमारती बांधणे किंवा असलेल्या हटविणे, अशासकीय संस्था योग्य पद्धतीने, भेदरहित काम करित आहे याची खात्री करवून घेणे आणि त्या-त्या परिस्थितीमध्ये आवश्यक वाटतील तसे निर्णय घेणे हे सर्व अधिकार वापरू शकते अशी तरतूद 34(अ) ते (म) या भागामध्ये केलेली आहे.

चौथ्या प्रकरणातील या तरतुदींमुळे जिल्हास्तरीय आपत्ती व्यवस्थापनामध्ये सक्षमता आणण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. भौगोलिकदृष्ट्या विचार करता आपद्ग्रस्त स्थळी राष्ट्रीय व राज्यीय प्राधिकरणाहून जिल्हा प्राधिकरण तातडीची मदत पाठवू शकते. त्यामुळे हे प्राधिकरण तातडीच्या मदतीसाठी परिपूर्ण असावे अशा तरतुदी विभाग 24 ते 34 मध्ये केलेल्या आहेत. जिल्हा स्तर व जिल्हाधिकारी पद यांना अत्यंत व्यापक, प्रत्यक्ष व महत्त्वाचे अधिकार या प्रकरणाने दिलेले आहेत.

आपत्ती व्यवस्थापनाकरिता शासकीय उपाययोजना (Governmental Efforts for Disaster Management)

पाचव्या प्रकरणामध्ये आपत्ती व्यवस्थापनाकरिता केंद्रशासन, विविध शासकीय मंत्रालये किंवा विभाग, राज्यशासन, राज्यशासनाचे विभाग यांनी कोणत्या उपाययोजना कराव्यात हे स्पष्ट केलेले आहे. 35 ते 40 या सहा विभागांमध्ये त्याबाबत तरतुदी केलेल्या आहेत. विभाग 35 मध्ये केंद्रशासनाने आपत्ती काळात आवश्यक ते निर्णय घ्यावे आणि व्यवस्थापन करावे अशी तरतूद केलेली आहे. त्यातील उपविभाग 1 मध्ये केंद्रशासनाने आपत्ती व्यवस्थापनाकरिता विशिष्ट उपाययोजना कराव्यात अशी तरतूद आहे. उपविभाग 2 मध्ये आपत्ती व्यवस्थापनाशी संबंधित शासनाचे विभाग किंवा मंत्रालये, राज्य सरकार, केंद्रीय प्राधिकरण, राज्य प्राधिकरण, शासकीय व अशासकीय संघटना यांच्यामध्ये केंद्रशासन समन्वय ठेवते. आपत्ती व्यवस्थापनाशी संबंधित उपायांमध्ये एकात्मिकता ठेवण्याचे काम 35(2)(क) या विभागामध्ये नमूद केल्याप्रमाणे केंद्रशासन करते. केंद्रशासन आपत्तीचा सामना, त्याकरिता क्षमता बांधणी करण्याकरिता निधी उपलब्ध करवून देते. विभाग 35(2)(ड) नुसार भारत सरकारची सर्व मंत्रालये व विभाग आपत्तीच्या पूर्वतयारीकरिता तत्परतेने व प्रभावीपणे प्रतिसाद देतात याची खात्री केली जाते. राज्य सरकार याबाबत विभाग 35(2)(इ) च्या आधारे मदत व साहाय्य करते. विभाग 35(2)(फ) मधील तरतुदीनुसार या कायद्याच्या अंमलबजावणीसाठी नौदल, भूदल व वायुदल हे सज्ज असतात. त्या दृष्टीनेच विभाग 35(2)(ग) अन्वये केंद्र सरकार संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या व परराष्ट्रांच्या शासन व्यवस्थांशी समन्वय ठेवते. केंद्र सरकारने आपत्ती व्यवस्थापनाशी संबंधित संशोधन, प्रशिक्षण व विकास कार्यक्रम राबविणाऱ्या संस्था स्थापन करण्याची तरतूद विभाग 35(2)(ई) मध्ये केलेली आहे. विभाग 35(3) नुसार केंद्र सरकार आपत्ती व्यवस्थापनाकरिता इतर राष्ट्रांना पाठिंबा देते. विभाग 36 मध्ये भारत सरकारची सर्व मंत्रालये व विभाग यांच्या जबाबदाऱ्या नमूद केलेल्या आहेत. राष्ट्रीय प्राधिकरणाच्या नियमावलीनुसार आपत्ती प्रतिबंध व सामना करण्याकरिता उपाययोजना करणे, विकास योजना व प्रकल्प यांचे आपत्ती प्रतिबंध पूर्वतयारीच्या उपाययोजनांशी एकात्मिकरण करणे, राष्ट्रीय कार्यकारी समिती किंवा प्राधिकरणाच्या निर्देशानुसार आपत्ती काळात प्रभावी व तत्काळ प्रतिसाद देणे, आपत्तीविषयक कायदे, धोरणे, नियम व ठरावांचे पुनरावलोकन करणे, आपत्ती प्रतिबंध, सामना व क्षमता बांधणीकरिता निधी वितरण करणे, राष्ट्रीय प्राधिकरण व राज्यशासन यांना पूर्वतयारी, प्रतिसाद, क्षमता बांधणी, तथ्य संकलन, प्रशिक्षण, हानीचे प्रशिक्षण, पुनर्वसन व पुनर्बांधणी याबाबत साहाय्य करणे, राष्ट्रीय कार्यकारी समिती व राज्य कार्यकारी समिती यांना आपत्ती प्रतिसादाकरिता संसाधने उपलब्ध करवून देणे अशा तरतुदी केलेल्या आहेत. या उपायांमध्ये आपत्तीग्रस्त भागामध्ये संदेश व्यवस्था करणे,

कर्मचारी व बचाव साधने पोहोचविणे, तात्पुरता निवारा व इतर बचाव साधने, तात्पुरते पूल, बंदरे, थांबे निर्माण करणे, पेयजल, आरोग्य व इतर अत्यावश्यक सेवा पुरविणे या सर्व क्रियांचा समावेश होतो.

विभाग 37 मध्ये केंद्रीय विभाग किंवा मंत्रालये यांच्या आपत्ती व्यवस्थापन योजनेबाबतची तरतूद केलेली आहे. भारत सरकारच्या सर्व मंत्रालये किंवा विभागांनी आपत्ती व्यवस्थापन नियोजन करावे, त्यात आपत्ती प्रतिबंध व सामना करण्याच्या उपायांचे एकात्मिकरण, त्यांची आपत्ती सामना पूर्वतयारी व क्षमता बांधणीमध्ये भूमिका व जबाबदारी, त्याचे या कार्यातील स्थान, नियोजनाचे वार्षिक पुनरावलोकन, सर्व विभागांना त्याची एक प्रत देणे अशा तरतुदी केलेल्या आहेत. सर्व मंत्रालये व विभाग राष्ट्रीय प्राधिकरणाला त्याबाबत अहवाल देतात. विभाग 38 मध्ये राज्य सरकारने करावयाच्या जबाबदाऱ्या नमूद केलेल्या आहेत. राज्यशासन आपत्ती काळात आवश्यक ते निर्णय घेऊन परिस्थितीचे व्यवस्थापन करते, विशिष्ट उपाययोजना करते. आपत्ती व्यवस्थापनाशी संबंधित शासनाचे विभाग किंवा मंत्रालये, राज्य सरकार, राज्य प्राधिकरण, शासकीय व अशासकीय संघटना यांच्यामध्ये राज्यशासन समन्वय ठेवते. आपत्ती व्यवस्थापनाशी संबंधित उपायांमध्ये एकात्मिकता ठेवण्याचे काम करते. राज्यशासन आपत्तीचा सामना करण्यासाठी क्षमता बांधणी करण्याकरिता निधी उपलब्ध करवून देते. राज्य सरकारची सर्व मंत्रालये व विभाग आपत्तीच्या पूर्वतयारीकरिता तत्परतेने व प्रभावीपणे प्रतिसाद देतात याची खात्री करवून घेते. राज्य सरकार आपत्ती व्यवस्थापनाशी संबंधित संशोधन, प्रशिक्षण व विकास कार्यक्रम राबविणाऱ्या संस्था स्थापन करण्यास चालना देते. विभाग 39 नुसार राज्य प्राधिकरणाच्या नियमावलीनुसार आपत्ती प्रतिबंध व सामना करण्याकरिता उपाययोजना करणे, विकास योजना व प्रकल्प यांचे आपत्ती प्रतिबंध पूर्वतयारीच्या उपाययोजनांशी एकात्मिकरण करणे, राज्य कार्यकारी समिती किंवा प्राधिकरणाच्या निर्देशांनुसार आपत्ती काळात प्रभावी व तत्काळ प्रतिसाद देणे, आपत्तीविषयक कायदे, धोरणे, नियम व ठरावांचे पुनरावलोकन करणे, आपत्ती प्रतिबंध, सामना व क्षमता बांधणीकरिता निधी वितरण करणे, राज्य कार्यकारी समितीला आपत्ती प्रतिसादाकरिता संसाधने उपलब्ध करवून देणे, आपत्तीग्रस्त भागांमध्ये संदेश व्यवस्था करणे, कर्मचारी व बचाव साधने पोहोचविणे, तात्पुरता निवारा व इतर बचाव साधने, तात्पुरते पूल, बंदरे, थांबे निर्माण करणे, पेयजल, आरोग्य व इतर अत्यावश्यक सेवा पुरविणे अशा जबाबदाऱ्या राज्यशासन पार पाडते.

विभाग 40 नुसार राज्य सरकारच्या सर्व मंत्रालये किंवा विभागांनी करावयाचे आपत्ती व्यवस्थापन नियोजन, त्यात आपत्ती प्रतिबंध व सामना उपाय, त्यांचे एकात्मिकरण यांची आपत्ती सामना पूर्वतयारी व क्षमता बांधणीमध्ये भूमिका व जबाबदारी, त्याचे या कार्यातील स्थान, नियोजनाचे वार्षिक पुनरावलोकन, सर्व विभागांना त्याची एक प्रत देणे अशा तरतुदी केलेल्या आहेत. सर्व मंत्रालये व विभाग राज्य प्राधिकरणाला त्याबाबत अहवाल देतात.

या प्रकरणातील तरतुदीमुळे केंद्र व राज्य सरकारे आपत्ती व्यवस्थापन नियोजनाशी बांधील आहेत. केंद्र व राज्य सरकारचे सर्व विभाग त्यासंदर्भातील आपापल्या जबाबदाऱ्या पार पाडतात.

स्थानिक प्राधिकरणाची भूमिका (Role of Local Bodies)

सहाय्य प्रकरणातील 41 व्या विभागामध्ये आपत्ती व्यवस्थापनातील स्थानिक शासनाची भूमिका स्पष्ट केलेली आहे. जिल्हा प्राधिकरणाच्या कार्याचा एक भाग म्हणून स्थानिक प्राधिकरणाला काही कार्ये करण्याचे अधिकार यात समाविष्ट आहेत. स्थानिक प्राधिकरणाचे अधिकारी व कर्मचारी यांना आपत्ती व्यवस्थापनाकरिता प्रशिक्षण दिले जाते. आपत्तीचा सामना करण्याकरिता लागणाऱ्या साधनांची स्थिती आणि स्थानिक बांधकामांची गुणवत्ता तपासली जाते. स्थानिक स्तरावरील बचाव, पुनर्वसन व पुनर्बांधणीची कामे राज्य व जिल्हा नियोजनानुसार केली जातात का ते तपासले जाते. स्थानिक स्तरावरील आपत्ती व्यवस्थापनाकरिता आवश्यक असलेल्या उपाययोजना प्राधिकरण करते. या प्रकरणातील तरतुदीमुळे आपत्ती व्यवस्थापनाचे विकेंद्रीकरण झालेले आहे. राष्ट्रीय, राज्यीय व जिल्हा प्राधिकरण अशी त्रिस्तरीय व्यवस्थापन यंत्रणा निर्माण केलेली आहे. कार्याच्या अधिक सोयीसाठी जिल्हा प्राधिकरणाशी संलग्नित स्थानिक प्राधिकरणे निर्माण केलेली आहेत.

राष्ट्रीय आपत्ती व्यवस्थापन संस्था (National Institute of Disaster Management)

सहाय्य प्रकरणातील 42 व 43 व्या भागामध्ये राष्ट्रीय आपत्ती व्यवस्थापन संस्थेची तरतूद केलेली आहे. त्याच्या आधारे केंद्र स्तरावर संस्था स्थापन करण्यात आलेली आहे. संस्थेच्या सदस्यांची संख्या निश्चित करण्याचा अधिकार केंद्र सरकारचा आहे. सदस्यांचा कार्यकाळ, रिक्त सदस्य पदावरील नियुक्त्या केंद्रशासन करते. या प्रकरणाने केंद्रशासनाला संचालक मंडळ स्थापन करण्याचा अधिकार दिलेला आहे. संचालक मंडळ संस्थेच्या व्यापामध्ये नमूद केलेली कामे करण्यास बांधील असते. राष्ट्रीय आपत्ती व्यवस्थापन संस्थेची कार्ये राष्ट्रीय प्राधिकरणाच्या व्यापक धोरणे व दिशा निर्देशानुसार चालतात. ती आपत्ती व्यवस्थापन नियोजन, प्रशिक्षण व संशोधन, राष्ट्रीय स्तरावरील आपत्ती धोरणाचे दस्तऐवजीकरण, त्याचा विकास, प्रतिबंधात्मक यंत्रणा व सामन्याची तयारी यासंदर्भातील कामकाज पार पाडते. संस्था प्रशिक्षणाची प्रमाणके तयार करणे, प्रशिक्षण कार्यक्रम राबविणे, संशोधन करणे, दस्तऐवजीकरण करणे, आपत्ती व्यवस्थापनाचे सर्व दृष्टिकोन समाविष्ट असतील अशा मानव संसाधन विकास योजनेची आखणी व अंमलबजावणी करणे, राष्ट्रीय धोरणनिर्मितीस साहाय्य करणे, अकादमीय व व्यावसायिक अभ्यासक्रामामध्ये आपत्ती व्यवस्थापन शिक्षण साहित्य निर्माण करणे, शाळा महाविद्यालयांमध्ये आपत्ती व्यवस्थापनाबाबत जागरूकता आणणे ही सर्व कामे करते आणि या कामाच्या पूर्ततेसाठी

देशात व देशाबाहेर संमेलने, चर्चा सत्रे यांचे आयोजन करणे, त्यासंदर्भातील मुख्यपत्रे, शोधनिबंध, पुस्तके प्रकाशित करणे व ग्रंथालये चालविणे, त्याकरिता सर्व कायदेशीर बाबींची पूर्तता करणे ही कामे पार पाडते. ही कामे पार पाडण्याकरिता केंद्रशासन संस्थेला अधिकारी व कर्मचारी वर्ग पुरविते. राष्ट्रीय आपत्ती व्यवस्थापन संस्थेच्या रूपाने आपत्ती व्यवस्थापन कार्याला संस्थात्मक स्वरूप प्राप्त झालेले आहे. आपत्ती व्यवस्थापन शाखेला सैद्धान्तिक व व्यापक स्वरूप आलेले आहे. आधुनिक माहिती तंत्रज्ञानाच्या प्रयत्नांना जोड देण्याइतका विस्तार या संस्थेच्या आधारे होऊ शकलेला आहे.

राष्ट्रीय आपत्ती प्रतिसाद दल (National Disaster Response Force)

आठव्या प्रकरणामध्ये विभाग 44 व 45 यात आपत्तीला किंवा आपत्कालीन स्थितीतला विशेष प्रतिसाद देण्याच्या उद्देशाने स्वतंत्र दल निर्माण करण्याची तरतूद केलेली आहे. या दलाचे सेवा नियम, संचालन व नियंत्रण राष्ट्रीय प्राधिकरण करते आणि त्यांच्या आदेश देण्याचे व पर्यवेक्षणाचे काम दलाच्या संचालकाचे असते.

वित्त व लेखापरीक्षण (Finance and Audit)

विभाग 46 ते 50 चा समावेश असलेले नववे प्रकरण वित्त, लेखा व परीक्षणलेखापरीक्षण या विषयीच्या तरतुदी करणारे आहे. यातील विभाग 46 मध्ये राष्ट्रीय आपत्ती प्रतिसाद निधीची (National Disaster Response Fund) तरतूद केलेली आहे. हा निधी केंद्रशासन उभा करते. आपत्ती व्यवस्थापनाकरिता संसदेने मंजूर केलेली रक्कम, आपत्ती व्यवस्थापनाकरिता एखादी व्यक्ती किंवा संस्थांनी दिलेले अनुदान यातून हा निधी उभा केला जातो. विभाग 47 नुसार केंद्र सरकार राष्ट्रीय आपत्ती व्यवस्थापन प्राधिकरणाच्या दिशा निर्देशाप्रमाणे खर्च करते. विभाग 48 मध्ये राज्य सरकारने उभारावयाच्या निधीबाबत तरतूद केलेली आहे. राज्य सरकार राज्य व जिल्हा प्राधिकरण यांच्याकरिता राज्य आपत्ती प्रतिसाद निधी, जिल्हा आपत्ती प्रतिसाद निधी, राज्य आपत्ती सामना निधी, जिल्हा आपत्ती सामना निधी उभा करते. हा निधी राज्य कार्यकारी समिती, राज्य प्राधिकरण व जिल्हा प्राधिकरण यांना उपलब्ध करवून दिला जातो. विभाग 49 मध्ये केंद्र व राज्य सरकारची सर्व मंत्रालये व विभाग यांनी आपल्या अर्थ नियोजनामध्ये आपत्ती व्यवस्थापन नियोजनाचे कार्यक्रम व कार्ये यांचा समावेश करावा अशी तरतूद केलेली आहे. विभाग 50 मध्ये आपत्कालीन निधी प्राप्ती व खर्च याची तरतूद केलेली आहे. राष्ट्रीय प्राधिकरण, राज्य प्राधिकरण किंवा जिल्हा प्राधिकरण यांना आपत्ती व्यवस्थापनाची जी साधने तातडीने पाहिजे असतील ती प्राप्त करण्याच्या हेतूने विधायक मार्गाने निविदा जारी कराव्यात. त्याबरोबरच त्यांचा उपयोग केल्याचे प्रमाणपत्र व कागदपत्रे, पावत्या यांच्याद्वारे त्यांचा

हेवावा अशी तरतूद केलेली आहे. या तरतुदींमुळे आपत्ती व्यवस्थापनामध्ये जबाबदारीची क्षमता निर्माण होऊ शकली आहे. सर्व स्तरांवरील आपत्ती व्यवस्थापन यांना त्यांच्या जबाबदारीचे भान राहावे या दृष्टीने नवव्या विभागातील महत्त्वपूर्ण आहेत.

शिक्षा

आपत्ती व्यवस्थापनासंबंधी कोणती कृत्ये गुन्हा ठरतात आणि त्यावर कोणती शिक्षा दिली जाते ते दहाव्या प्रकरणातील विभाग 51 ते 60 मध्ये सांगितलेले आहे. विभाग 51 मध्ये आपत्ती व्यवस्थापन प्रयत्नांचे उल्लंघन करणाऱ्या अधिकारी व कर्मचाऱ्यांना शिक्षा देण्याची तरतूद केलेली आहे. केंद्र सरकार, केंद्रीय, राज्य किंवा जिल्हा प्राधिकरण यांच्या कार्यात अडथळा आणणारे अधिकारी व कर्मचारी आणि कार्याची टाळाटाळ करणारे अधिकारी व कर्मचारी यांना एक वर्ष कारावास व दंड किंवा त्यापैकी एक अशी शिक्षा किंवा नमूद गुन्हाकरिता दोन वर्षे कारावास व दंड किंवा त्यापैकी एक शिक्षा देण्यात येते. विभाग 52 नुसार आपत्तीमधून बचाव, साहाय्य, दुरुस्ती, पुनर्बांधणी या कोणत्याही कारणांनी अर्थ नुकता करिता खोटा दावा करणाऱ्या व्यक्तीस कारावास व दंड भरण्याची शिक्षा केली जाते. विभाग 53 नुसार आपत्ती व्यवस्थापनाकरिता असलेला पैसा किंवा साधने यांचा वापर केल्यास 2 वर्षे कारावास व दंड भरणे ही शिक्षा केली जाते. विभाग 54 नुसार जर कोणी आपत्तीविषयीची खोटी सूचना देत असेल किंवा त्याविषयी घंटा वाजवित असेल किंवा धोकादायक परिस्थिती निर्माण करित असेल तर त्यास एक वर्षापर्यंतची शिक्षा किंवा पैशाच्या स्वरूपात दंड आकारण्याची तरतूद केलेली आहे. विभाग 55 मध्ये अशी तरतूद केलेली आहे की एखाद्या विभागाने आपत्ती व्यवस्थापनाविषयी एखादी चूक केली असेल किंवा त्या विभागाच्या प्रमुखाची ती जबाबदारी असेल आणि तो/ती शिक्षेस पात्र असेल. विभाग 56 मध्ये असे नमूद केलेले आहे की या कायद्यामध्ये नमूद केल्याप्रमाणे आपत्ती व्यवस्थापनाविषयी जबाबदारी पार पाडण्यास एखादा अधिकारी अयशस्वी असल्यास किंवा एखाद्या व्यक्तीने ती जबाबदारी पार पाडण्याची टाळाटाळ केल्यास किंवा काही कारणाने त्या व्यक्तीस ती पार पाडणे शक्य नसल्यास आणि तसे तिने वरिष्ठास कळविलेले असल्यास ती व्यक्ती शिक्षेस पात्र असते. त्यासाठी त्या व्यक्तीला एक वर्ष कारावास व नुकताच्या स्वरूपात दंड भरण्याची शिक्षा होऊ शकते. विभाग 57 मध्ये या बाबीचे पालन न करणाऱ्या व्यक्तीस शिक्षा करण्याची तरतूद केलेली आहे. विभाग 58 नुसार एखाद्या व्यक्तीकडून किंवा निगमाकडून या कायद्यामध्ये नमूद केलेल्या बाबातीत गुन्हा होत असेल तर ते कृत्य घडताना त्याच्याशी संबंधित कर्मचाऱ्यास शिक्षा होऊ शकते. विभाग 59 नुसार विभाग 55 व 56 मध्ये सांगितलेल्याप्रमाणे कायदेभंगाची कारवाई करण्याकरिता

केंद्र किंवा राज्यशासनाची परवानगी घ्यावी लागते किंवा वरिष्ठ शासनाकडून तसे आदेश प्राप्त झाल्यास संबंधितावर खटला दाखल होऊ शकतो. मात्र विभाग 60 मध्ये हे स्पष्ट केलेले आहे की अशा प्रकरणांमध्ये न्यायालयाला कोणत्याही प्रकारचा हस्तक्षेप करता येत नाही. केवळ राष्ट्रीय, राज्य किंवा जिल्हा प्राधिकरण, राज्यशासन किंवा संबंधित अधिकृत प्राधिकारी यांच्याकडून प्रकरण दाखल झाल्यास न्यायालय ते दाखल करवून घेते. तसेच वरील कोणत्याही गुन्ह्याच्या संदर्भात एखादी व्यक्ती राष्ट्रीय, राज्य किंवा जिल्हा प्राधिकरण, राज्यशासन किंवा संबंधित प्राधिकारी यांना 30 दिवसांची पूर्वसूचना देऊनच न्यायप्रविष्ट होऊ शकते.

दहाव्या प्रकरणाने आपत्ती व्यवस्थापन प्रकरणाने गैरव्यवहार, अपहार, टाळाटाळ, खोटेपणा हे दोष निर्माण होणार नाहीत याची दक्षता घेतलेली आहे. आपत्ती व्यवस्थापन थेट जगण्या-मरण्याशी संबंधित असल्यामुळे त्यातील दोष/उणिवा/त्रुटी जीवितहानीमध्येच परिणामित होऊ शकतात. त्यामुळे हे दोष निर्माण करणाऱ्या अपप्रवृत्तींवर नियंत्रण ठेवणाऱ्या तरतुदी या प्रकरणामध्ये केलेल्या आहेत.

नुकसान भरपाई

या कायद्याचे शेवटचे प्रकरण संकीर्ण स्वरूपाचे आहे. विभाग 61 नुसार आपत्तीग्रस्तांना नुकसान भरपाई देताना लिंग, जात, जमात, धर्म, वर्ण यांपैकी कोणत्याही कारणास्तव भेद केला जाणार नाही अशी तरतूद केलेली आहे. विभाग 62 नुसार आपत्ती व्यवस्थापनाशी निगडित किंवा संबंधित कोणत्याही कायद्याच्या आधारे केंद्रशासन राष्ट्रीय प्राधिकरण, राष्ट्रीय कार्यकारी समिती, राज्यशासन, राज्य प्राधिकरण, राज्य कार्यकारी समिती, वैधानिक मंडळे किंवा त्यांचे अधिकारी, कर्मचारी यांना आपत्ती व्यवस्थापन आणि त्याच्याशी निगडित शासकीय विभाग किंवा मंत्रालये यांना साहाय्य करणे किंवा सुविधा उपलब्ध करवून देणे याबाबत निर्देश देऊ शकते. हे निर्देश पाळण्याचे त्यांच्यावर बंधन असते.

आपत्ती व्यवस्थापनास प्राधान्य (Priority to Disaster Management)

विभाग 63 प्रमाणे राष्ट्रीय किंवा राज्य कार्यकारी समिती किंवा जिल्हा प्राधिकरण यांनी संघ किंवा राज्यस्तरीय कोणत्याही अधिकाऱ्यास आपत्ती व्यवस्थापनाबाबत बचाव कार्य, पुनरुज्जीवन कार्य किंवा इतर एखादे कार्य किंवा कामगिरी सोपविल्यास त्या कामकाजाकरिता मुक्त करते. विभाग 64 प्रमाणे राष्ट्रीय किंवा राज्य कार्यकारी समिती किंवा जिल्हा प्राधिकरण यांना कोणत्याही विभागाचा नियम, ठराव, सूचना, निर्देशन, माहिती, आदेश, योजना किंवा कायद्यामध्ये आपत्ती व्यवस्थापनाबाबत सुधारणा करणे गरजेचे वाटत असल्यास तशा त्या करण्याकरिता आवश्यक कार्यवाही करू शकते.

जागा व वाहन अधिग्रहण

विभाग 65 मध्ये बचाव कार्याकरिता संसाधने, वाहन व इतर साधनांच्या उपलब्धतेची तरतूद केलेली आहे. राष्ट्रीय किंवा राज्य कार्यकारी समिती किंवा जिल्हा प्राधिकरण यांना आपत्ती प्रतिसादाकरिता आवश्यक असलेली संसाधने, जागा, वाहन किंवा कोणतेही मानवी व भौतिक संसाधन, इमारत, भूमी यांपैकी गरजेची असलेली संसाधने याबाबत संबंधितांना आदेश देऊन उपलब्ध करण्याचे अधिकार राष्ट्रीय किंवा राज्य कार्यकारी समिती किंवा जिल्हा प्राधिकरण यांना आहेत. विभाग 66 मध्ये नुकसान भरपाईची रक्कम अदा करण्याबाबतची तरतूद केलेली आहे. कोणतेही प्राधिकरण, समिती यांना जागा वापरण्यासाठी दिल्यास त्या जागाधारकास त्या परिसरातील भाड्याइतके भाडे दिले जावे, जागा ताब्यात घेताना त्या व्यक्तीस स्थलांतर करावे लागल्यास स्थलांतराचा खर्च दिला जावा, त्यासंदर्भात त्या व्यक्तीची तक्रार असेल तर ती केंद्र किंवा राज्य सरकारच्या मध्यस्थीने दूर केली जावी, अशाच पद्धतीने आपत्ती व्यवस्थापन कार्याकरिता प्राधिकरण किंवा समितीने एखादे वाहन भाड्याने घेतल्यास त्याचे योग्य भाडे अदा करावे, याही बाबतीत तक्रार असेल तर ती केंद्र किंवा राज्य सरकारच्या मध्यस्थीने दूर केली जावी अशा सविस्तर तरतुदी केलेल्या आहेत. त्यामुळे आपत्ती व्यवस्थापन कार्याकरिता जागा किंवा वाहन ग्रहण करणे गरजेचे असेल तर शासन किंवा संबंधित संस्था ते तत्काळ प्राप्त करू शकते.

प्रसारमाध्यमांचा वापर

सदुसष्टाव्या विभागानुसार राष्ट्रीय, राज्य किंवा जिल्हा प्राधिकरण शासनाला प्रसारमाध्यमांवरील प्रसिद्धीबाबत शिफारस करू शकतात. लोकांना आपत्ती व्यवस्थापन ज्या माध्यमावरून आवश्यक वाटेल त्यावरून प्रसारण करण्याबाबत शिफारस केली जाऊ शकते.

अधिकार प्रदान

विभाग 68 नुसार राष्ट्रीय प्राधिकरण किंवा राष्ट्रीय कार्यकारी समिती, राज्य प्राधिकरण किंवा राज्य कार्यकारी समिती, जिल्हा प्राधिकरण यांचे निर्णय त्यांच्या प्राधिकाऱ्याकडून निर्गमित किंवा निश्चित केलेले असणे बंधनकारक आहे. विभाग 69 नुसार राष्ट्रीय प्राधिकरण किंवा राष्ट्रीय कार्यकारी समितीचे अध्यक्ष सामान्य किंवा विशेष आदेशान्वये आपले अधिकार लेखी स्वरूपात इतर सदस्यास प्रदान करू शकतात.

अहवाल

विभाग 70 नुसार राष्ट्रीय आपत्ती व्यवस्थापन प्राधिकरण केंद्रशासनास वार्षिक अहवाल सादर करते. अहवाल शासनाकडे पाठविल्यानंतर एक महिन्याच्या आत त्यावर संसदेच्या

लोकसभा आणि राज्यसभा या सभागृहांमध्ये चर्चा होणे बंधनकारक आहे. अशाच प्रकारे राज्य आपत्ती व्यवस्थापन प्राधिकरण राज्यशासनास वार्षिक अहवाल सादर करते आणि एक महिन्याच्या आत तो राज्य विधिमंडळापुढे ठेवला जाणे बंधनकारक आहे.

न्यायालयीन हस्तक्षेपरहित अधिकारांचा वापर

विभाग 71 च्या आधारे कोणत्याही कनिष्ठ न्यायालयाला आपत्ती व्यवस्थापन कायद्यासंदर्भात राष्ट्रीय प्राधिकरण किंवा केंद्रशासन, राज्य प्राधिकरण किंवा राज्यशासन किंवा जिल्हा प्राधिकरण यांचे निर्णय, अधिकार, कार्ये याबाबत हस्तक्षेप करता येत नाही. या प्राधिकरणांना केंद्रशासनाकडून जे आदेश, निर्देश, सूचना प्राप्त झालेले असतील त्या विरुद्ध न्यायालयीन कारवाई करता येत नाही. त्याप्रमाणेच राष्ट्रीय प्राधिकरण किंवा केंद्रशासन, राज्य प्राधिकरण किंवा राज्यशासन किंवा जिल्हा प्राधिकरण यांच्याकरिता कार्य करणारी एखादी व्यक्ती, संस्था यांनी केलेल्या कार्याबाबत कोणत्याही न्यायालयामध्ये खटला भरता येत नाही किंवा कारवाई करता येत नाही, अशी तरतूद विभाग 73 मध्ये केलेली आहे. विभाग 74 नुसार राष्ट्रीय प्राधिकरण किंवा केंद्रशासन, राज्य प्राधिकरण किंवा राज्यशासन किंवा जिल्हा प्राधिकरण यांनी आगामी आपत्तीची सूचना देण्याच्या दृष्टीने जो संदेश दिलेला असेल त्याबाबत त्यांची प्रतिरक्षा केली जाते.

कायद्याचे श्रेष्ठत्व

विभाग 72 ने आपत्ती व्यवस्थापन कायद्याचे त्या क्षेत्रातील श्रेष्ठत्व अधोरेखित केलेले आहे. आपत्ती प्रसंगी आपत्ती व्यवस्थापन कायदा, 2005 हाच श्रेष्ठ आणि आधारभूत असतो. आपत्ती व्यवस्थापनाची संपूर्ण वैधानिक जबाबदारी या कायद्याचीच असेल. त्याचा प्रभाव आणि वर्चस्व वादातीत असेल अशी तरतूद या विभागाने केलेली आहे.

नियम व ठराव

विभाग 75 मध्ये केलेल्या तरतुदीनुसार केंद्रशासनाने कायद्याबाबत राजपत्रामध्ये अधिसूचना जारी केलेली आहे. या सूचनेच्या आधारे केंद्रशासनाने आपत्ती व्यवस्थापन कार्याबाबत नियम केलेले आहेत आणि अधिसूचनादेखील जारी केल्या आहेत. विभाग 76 नुसार राष्ट्रीय आपत्ती व्यवस्थापन संस्था केंद्रशासनाच्या पूर्वसंमतीने कायद्याच्या अंमलबजावणीच्या दृष्टीने ठराव घेऊ शकते. यात संचालक मंडळाचे अधिकार, कार्ये, कार्य प्रक्रिया याबाबतच्या ठरावाचा समावेश होतो. विभाग 77 अन्वये केंद्र सरकार आणि राष्ट्रीय आपत्ती व्यवस्थापन संस्थेने बनविलेले नियम व घेतलेले ठराव संसदेच्या दोन्ही सभागृहांमध्ये मांडले जाणे आवश्यक आहे. तसेच लगतच्या अधिवेशनात ते मंजूर होणे बंधनकारक आहेत. सदर नियम किंवा ठरावामध्ये संसदेच्या दोन्हीपैकी